

4. ՊՈԼՍԱՀԱՅՆՐԸ

(XIX դարի առաջին կեսին, առավել ևս 50—60-ական թթ. Կ. Պոլսի հայ գաղութը դարձել էր արևմտահայերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային խոշոր կենտրոնը։ Հայ ազգաբնակչության քանակով, ժողովրդի լուսավորության նկատմամբ ունեցած մտահոգություններով, հասարակական մտքի զարգացումով ու ծավալված շարժումներով Կ. Պոլիսն իրավամբ առաջնակարգ դեր էր խաղում արևմտահայության կյանքում։ Գաղթօջախը ուղղություն էր տալիս արևմտահայության ազատագրական և համազգային ձգտումներին և որոշակի ազդեցություն թողնում նրա կրթական-մշակութային առաջընթացի վրա։

Գաղթօջախը գնալով ընդարձակվում էր Արևմտյան Հայաստանի բնակչության հաշվին. ստվարանում էր հայ ազգաբնակչության թիվը։ Կ. Պոլիսն ուներ 36 թաղամաս։ Հայերն զբաղեցնում էին ծայրամասային 20 թաղամասերի կեսից ավելին։ Միայն Սուլու Մանաստըրում ապրում էին 1000 տղետեսուկներ հայեր, ս. Նրեշտակապետում՝ 800, Գում-Գափուլում՝ 2000, Ղալաթիայում՝ 3000, վեց Օտալարներում՝ 2000։ Հայաշատ էին Սկյուտարը, Պալաթը, Ենի Գափուն, Կետիկ փաշան, Սելամիյեն։ Ամբողջովին հայկական թաղամասեր էին Խաս գյուղը, Գատը գյուղը, Մաքրիգյուղը, Միջագյուղը (Օրթագյուղը)¹⁰²։

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Կոստանդնուպոլսն ուներ 860 հազար բնակիչ, որից 374 հազարը մահմեդականներ էին, 152 հազարը՝ հույներ, 150 հազարը՝ հայեր, 44 հազարը՝ հրեաներ, շուրջ 90 հազարը՝ եվրոպացիներ, ասորիներ, ղպտիներ և այլ ազգեր¹⁰³։

1840-ական թթ. մայրաքաղաքի հայերի թիվը հասավ 222 հազարի¹⁰⁴, 1860—80-ական թթ.՝ 250—300 հազարի։ Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայ գաղութը աճում էր զգալի արագությամբ։

Արհեստի ու առևտրի զարգացման համար քաղաքում լայն հնարավորություններ կային։ Թուրք-եվրոպական առևտուրը պահանջում էր գործիմաց, լեզուներ գիտցող վաճառականներ։ Իրենց վաճառքներով տարված իշխողներն արհամարհում էին առևտրական գործը։ Առևտուրը մնում էր հայ և հույն վաճառականների ձեռքում։ Հետևաբար առևտրի և արհեստագործության զարգացման հնարավորությունները գավառից դեպի Կ. Պոլիս էին ձգվում հայկական տարրի նոր քարավաններ։

Մայրաքաղաք էին գալիս հիմնականում պանդուխտներ, օրամշակ բեռնակիրներ։ Նրանք գալիս էին հաց ու աշխատանք որոնելու, փող շահելու, հայոց պատրիարքարանից պաշտպանություն ու ապահովություն հայցելու։

¹⁰² «Ընդարձակ օրացույց ազգային հիմնականոցի», Կ. Պոլիս, 1902, էջ 193։

¹⁰³ Տե՛ս Յ. Գ. Փայագաշյան, Տեղագրություն Կոստանդնուպոլսի և յուր շրջակայից, հատկապես պատկերով Վոսփորի, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 7, տե՛ս նաև Հ. Գ. Մ. [Հարություն Մըրմըրյան], Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 49։

¹⁰⁴ M. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, էջ 27։

Պատրիարքարանի առկայությունը սուլթանի նստավայրում քիչ դեր չխաղաց պոլսահայության համախմբման գործում:

Կ. Պոլիսը ազգաբնակչության սոցիալական կազմով, զբաղմունքի տեսակներով, մտավորականության առկայությամբ, մշակութային պահանջների մակարդակով, կառավարության հրապարակած «Թանգիմաթով» առերևույթ նմանվում էր եվրոպական քաղաքի՝ միշտ պահպանելով իր ասիական բլանդը: Գավառի հետ համեմատած այստեղ քիչ մեղմացած էին ազգային ձնշումները: Եվրոպական բազմաթիվ դեսպանությունների առկայությունը Կ. Պոլսում, Թուրքիայի տնտեսական ու քաղաքական կախումն այդ տերություններից այս կամ այն կերպ կաշկանդում էին և թույլ չէին տալիս հպատակներին հետ վարվել աչնպես, ինչպես վարվում էին ծայրագավառներում:

Նկատելի էին գաղութահայության և գավառահայության ապրելակերպի, հատկապես քաղաքական դրության էական տարբերությունները, դրա համար էլ պատահական չէր, որ մտավորականությունը, առևտրականների ու արհեստավորների մեծ մասը, մշակներն ու բեռնակիրներն անընդհատ կենտրոնանում էին ծովամերձ քաղաքներում: Պոլիսը վերածվում էր արևմտահայ մշակույթի ամենախոշոր օջախի:

Կ. Պոլսի հայկական գաղութը XIX դարի առաջին կեսին բաղկացած էր սոցիալական տարբեր, հակադիր ու իրարամերժ դասերից: Հասարակական այդ դասերը էական դեր էին խաղում Թուրքիայի տնտեսական կյանքում: Երկար ժամանակ Օսմանյան պետության կարևոր զարկերակներն իրենց ձեռքում էին պահում պոլսահայ ամիրաները՝ հայ առևտրա-վաշխառուական կապիտալի այն մագնատները, որոնք քիչ անց պետք է նահանջեին Թուրքիայի նավահանգստներում խարսխված եվրոպական կապիտալի ու նրա շոշափուկներն հանդիսացող կոմպրադորական բուրժուազիայի առաջ¹⁰⁵:

Ամիրաներն ընդհանրապես ֆեոդալական Թուրքիայի ջատագովներն էին, իսկ մի մասն էլ՝ խոշոր կարողություն դիզած հայ վաշխառուներ: Ամիրաների գոյությունը ձգվում էր XVI դարից: Ամիրա-էմիր-պատրիկ տիտղոս են կրել հայ մեծատունները, տերության բարձրաստիճան պաշտոնյաները, կուսակալների սեղանավորները: «Ամիրա բառը, թեև ոչ հայկական (արաբերեն ...էմիր-իշխան, յումերա-իշխաններ) միայն հայազգիներու տրված տիտղոս մ'էր և անպատճառ կենթադրեր կառավարության քով դիրք ունեցող անձ մը: ...Ամիրա տիտղոսն իբրև պատվանուն բացառապես կտրվեր նաև հարուստ և երևելի ազգայնոց ոմանց»¹⁰⁶:

Ամիրաների մեծ մասը ևս տարբեր ժամանակներում մայրաքաղաք էր գաղթել հայկական ու հայաբնակ քաղաքներից: Քսանից ավելի ամիրայական գերդաստաններ, սկզբում գործելով Ակն քաղաքում ու նրա շրջակայքում, դրամագլուխ դիզելով, հետագայում Կ. Պոլիս էին տեղափոխվել և կայսրության տնտեսական մի քանի կարևոր գերատեսչությունների տնօրեն դարձել: Ակնից էին եկել Տառյանները, Ճեզայիրյանը, Խորասանճյանը, Միրճան-

¹⁰⁵ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նաբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1955, էջ 348 և հետո:

¹⁰⁶ Բյուզանդ Բեյլան, Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 49:

յանը, Փեշմիշյանները, իսկ Չոպանյան, Չերազյան գերդաստանները, չկարողանալով դիմանալ մրցությանը, սնանկացել և կործանվել էին XIX դարի սկզբներին: Դիվրիկից էին գաղթել «հանդերձակարությանը» պարապող հյուգյանները: Ամիրաններից առավել ճարպիկները կարողացել էին սուլթանների պալատում որոշ դիրք գրավել:

Ամիրանների գերազանց մեծամասնությունը (սարաֆները) շուրջ 80—100 հոգի, կազմելով սարաֆական ընկերություններ, զբաղվում էր սեղանավորությամբ և հիմնականում հարստանում գավառի ազգաբնակչությանից դանձվող հարկերի հաշվին: Թուրքիայում հարկերի դանձումը հանձնարարված էր փաշաներին, որոնք պարտավոր էին ժամանակին դանձել հարկերը և մուծել պետական գանձարան: Կենտրոնախույս տրամադրություններով համակված թուրք փաշաները անբարեհույս էին պետության աչքում: Զգացվում էր դրամատեր հայ հարուստների կարիքը: Դառնալով փաշաների սարաֆներ, սրանք իրենց վրա էին վերցնում հարկերը պետական գանձարանին հանձնելու պարտականությունը: Կնքվում էր մի տեսակ դաշինք փաշայի ու սեղանավորի միջև, սկսվում էր գավառի ինչպես թուրք, առավել ևս այլազգի գյուղացիության հարկային հարստահարությունը:

Հին սեղանավորների մնացորդները և նոր դրամատերերը սուլթանի թուլլուսթյամբ դարակեսին կազմեցին սարաֆական երկու՝ «Անառուլի» և «Ռումլի» ընկերությունները: Անատուլի ընկերության անդամներն էին Հարություն Ուզունյանը, Քյուրքչիխանը Պետրոսը, Ճեզայրլյան Մկրտիչը, Զերազյան Պաղտանարը, Աշնան Պողոսը: Ռումլիի ընկերությունը բաղկացած էր Ճանիկ և Մագսուտ ամիրաններից, անդամակցում էին Հարություն Կելկելյանը, Աբրահամ Ալլահվերդին, Հովհաննես Թընկերյանը, Հովսեփ Տավուտյանը: Սրանց երկուսի գլխավորն էր Ուզունյան Հարություն ամիրան, որին սուլթանը «ականակուռ շքանշան» պարգևեց և հաճախ խորհրդակցում էր նրա հետ՝ իր պալատական գործերը վարելիս:

Այս ընկերություններից առաջինը կոնտեսներ ու կը հավաքեր իր գործակատարներուն և հարյուրորդավոր հավաքողներուն ձեռքով Անատուլի հարկերը, և երկրորդը նույնպես Ռումլիի հարկերը, այնպես, որ բովանդակ տերության հարկերն և տուրքերը կժողովվեին այդ ընկերության ձեռքով, որ շատ անգամ ի հաշիվ տերության կանխավճարներ ընելով այդ հարկերուն փոխարեն՝ կգյուրացներ անոր պլուտոնին՝ առ ձեռն հավասարակշռության, և ինքն ալ կշահեր լիովին ցորչափ գիտնար իր հաշիվը»¹⁰⁷,

Ամիրաններն օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայում մինչև 1856 թ. կանոնավոր բանկեր չկային, իրենք էին կատարում այդ գործարքները, վարկեր էին բաց թողնում այս կամ այն վաճառականին, առևտրական ընկերությանը, պետական գրասենյակներին, հաճախ էլ սուլթաններին¹⁰⁸: Սրանք վարկ էին տալիս 20—25% -ով, իսկ պարտք վերցնող փաշաների հետ, պայմանագրությամբ, հարկերից ստացված գումարի ավելագրիժը հավասարա-

107 «Վերջին տուր», 1921, 4 հունիսի, № 2194:

108 Տե՛ս Գ. Խ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 22:

չափ բաժանում: Ակնհայտ է, որ սարաֆ ամիրաները հարստություն էին կուտակում բացառապես վաշխառության ճանապարհով:

10 Ամիրաների մի մասը պարապում էր սեղանավորությամբ: Հիմնական հատվածը կապված էր պալատի հետ, պատասխանատու պաշտոններ էր վարում արքունիքում, ղեկավարում կայսրության տնտեսական կարևոր գերատեսչությունները: Ակնի Ապուշիս գյուղից գաղթած և արհեստագործության մեջ աչքի ընկած Մահտեսի առաքել Տատ ամիրան՝ Տատյան գերդաստանի ավագապուն, 1795 թ. կանչվում է պալատ և նշանակվում արքունի վառողարանի, այսինքն զինագործության ղեկավար: Այնուհետև, շուրջ 75 տարի Տատյան ամիրայական տան զավակները ժառանգաբար ղեկավարում էին ողջ Թուրքիայի զինագործարանները, նույնիսկ թղթի արտադրության և բանակի հանդերձավորման գործերը:

Տյուզլան ամիրայական տանն էր վստահված պետական ոսկերչանոցը, հետագայում նաև «փողերանոցը»: Նրանք կտրում էին ոսկյա ու արծաթյա դրամներ: Արքունի ճարտարապետությունը գլխավորում էին Պալլանները: Սրանց «ոսկյա մատամբ» շքեղաշեն էին դառնում սուլթանի պալատները, ծնվում չքնաղ Դոլմա-բախեն, վերանորոգվում Այա-Սոֆիան: Մկրտիչ Ճեզայիրլյանը կարգավորում էր Կ. Պոլսի և համարյա ողջ Թուրքիայի մետաքսագործության, մաքսահավաքման գործերը: Ակնեցի Արփիարյան ամիրայական տունը երկար տարիներ վարեց Կապան-մատենի արծաթի հանքերի վերատեսչության գործը:

Հայ ամիրաների ձեռքերով Թուրքական սուլթանները կառուցեցին արդյունաբերական մի շարք կենտրոններ: Հակոբ Չելիպի Տյուզլանը, արքունի փողերանոցի տնօրենը, սուլթանի հանձնարարությամբ Անգլիայից տեղափոխեց շոգեշարժ մեքենա, Կ. Պոլսում հիմնեց դրամահատարան և սկսեց կտրել ոսկյա ու արծաթյա դրամներ:

1 Հայ ամիրաները Թուրքական սուլթանների հանձնարարությամբ XIX դարի առաջին կեսին կառուցում էին մի շարք գործարաններ, որոնք տեղավորված էին թե՛ մայրաքաղաքում, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Այդ գործարանները կառուցում և վերասարքավորում էին Տյուզլան և Տատյան ամիրայական գերդաստանները: Անկասկած է, որ ամիրաները սեղանավորությամբ զբաղվելուց բացի խոշոր դեր էին կատարում նաև կայսրության պետական արդյունաբերության զարգացման գործում: Սակայն ամիրաների մեծ մասը դեմ էր բուրժուական ռեֆորմներին:

12 Ամիրաները զորեղ ազդեցություն ունեին նաև հայոց պատրիարքների վրա: Նրանք, փաստորեն, միջնորդ էին պատրիարքի ու պետության միջև, ֆինանսավորում էին պատրիարքարանը և նրա միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածում արևմտահայության վրա:

Հայկական համայնքների վրա ազդեցությունը չկորցնելու դիտավորությամբ՝ պատրիարքարանի, եկեղեցականների ու վանականների միջոցով ամիրաներից շատերը հաճախ հիմնում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, մեկենասի դեր ստանձնում, հրատարակում գրքեր և ամսագրեր:

Բայց հարստությունից հղիացած հայ ամիրաները, առավել ևս սարաֆ-

ները, քաղաքականապես հեղհեղուկ վիճակում էին, միշտ ենթակա անակընկալներին։ Առանձնապես անապահով էին սեղանավորների կյանքն ու ունեցվածքը։ «...Նրբ փաշան պաշտոնեն իյնար կամ պատժվեր, անոր սարաֆը խստության մեծագույն բաժին կկրեր, ան երբեմն կաքսորվեր, երբեմն ստացվածքեն կզրկվեր և երբեմն ստացվածքեն և կյանքեն»¹⁰⁹։ Հ. Մրմրյանը գրում էր. «Բայց և այնպես՝ իրենք (ամիրանները) միշտ անակնկալով մը ամեն բան կորսնցունելու վտանգի մեջ են»¹¹⁰։

Սուլթանն ամեն լուրի կարող էր պատճառ գտնել կառավարան ուղարկելու Ղալաթիայում ծվարած հայ մեծահարուստ սեղանավորին։ Ռսկիների պարկերը նրան չէին փրկում, քանի որ տիրոջ գլխատումից հետո ամբողջովին բռնագրավվում էր նրա հարստությունը։ Այս տեսակետից օրինակ է Տյուզյան գերդաստանի ճակատագիրը։

Տյուզյանները շուրջ մեկ դար իրենց ձեռքումն էին պահում Թուրքիայի դրամահատության գործը. նրանց հարստությանը նախանձում էին նույնիսկ թուրք պալատականները։ Սուլթան Մահմուդ II-ը ընդառաջելով իր պալատականների ցանկությանը, միաժամանակ ձգտելով տեր դառնալ Տյուզյանների հարստությանը, 1819 թ. օգոստոսին նրանցից հաշվետվություն պահանջեց գանձարանի մասին և պատրվակ բռնելով պակասորդը, գիշերով պաշարեց հայ ամիրայի բնակարանը, բռնագրավեց նրա ողջ ունեցվածքը, գլխատելով ընտանիքի արու բոլոր անդամներին։ Այս փաստը խոսում է կյանքի ու գույքի անապահով վիճակի մասին թուրքական կայսրության մեջ։

Անցյալ դարանկզբից սկսած, Թուրքիայի պետական ապարատի վերակառուցման, նոր, եվրոպական տիպի գերատեսչությունների ստեղծման պատճառով, ամիրանները զրկվում էին պալատում գրաված տեղերից, կայսրության տնտեսական կյանքում խաղացած նախկին դերից։ Նվազում են վաշխառության համար երբեմնի ստեղծված հնարավորությունները։

1856 թ. վերականգնվում է սուլթանի 1848 թ. հրամանագիրը և կազմակերպվում Օտոմանյան բանկը։ Այժմ սուլթանը, նրա պալատականները, նահանգապետ փաշաները դրամը վաշխով վերցնում էին ոչ թե հայ ամիրաններից, այլ այդ բանկից։ Կազմակերպվում են ֆինանսական, ռազմական, ներքին և արտաքին գործերի մինիստրություններ, վերակառուցվում է արքունիքը, կազմվում դիվան, բազմահազար չինովնիկներ-էֆենդիներ պաշտոններ են ստանում։ Մի խոսքով ստեղծվում է «էֆենդիների» մի ստվար խավ, որը հաջորդելու էր ամիրայությանը ոչ միայն պաշտոններ գրավելու, այլև տնտեսական բարձունքներին տիրապետելու տեսակետից։

1850—60-ական թթ. թուրքերի, հույների ու սլավոնների կողքին մայրաքաղաքում ձևավորվեց ու առնականացավ նաև հայ պետական պաշտոնյաների նոր դաս՝ արևմտահայ էֆենդիները։ Եթե մինչև 30-ականները Թուրքիայի պաշտոնյա էֆենդիների մեջ հայերի անուններ քիչ էին հիշատակվում, ապա 40-ականներից սկսած Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում և նույնիսկ գավառական քաղաքներում տեղեր են գրավում նաև հայ էֆենդիները, որոնք բարձրա-

¹⁰⁹ «Ընդարձակ պատմություն Հայոց», պատրաստեց Հ. Հ. Ջազմագյան, Պոսթոն, 1917, էջ 556։

¹¹⁰ Հ. Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 118։

նում էին զաղութահայ վաճառականների, ներքին ու արտաքին առևտրով պարապող հայ առևտրականների միջավայրից: Կոստանդնուպոլսում աշխույժ էր ներքին առևտուրը, որի գերակշռող մասը կենտրոնացած էր հայ վաճառականների ձեռքում: Սրանք սկզբում համախմբված էին էսնաֆու-թյունների մեջ, պարապում էին նախ գավառից բերված գյուղատնտեսական մթերքների, ապա և տեղական արհեստների արտադրանքների վաճառքով: Դարասկզբին արդեն հայ առևտրականները տիրապետում էին առևտրի եվրոպական մեթոդներին: Նրանք առևտրական սերտ հարաբերությունների մեջ էին Վենետիկի, Հոմֆի, Ամստերդամի հետ: Հնդկաստանից ներմուծում էին շալեր, համեմունք ու զոհարեղեն, Իրանից՝ կերպասներ, Դամասկոսից՝ բեհեզներ: Պոլսահայ վաճառականները Ֆրանսիայից, Իտալիայից բերում էին ծանրագին կերպասներ, վենետիկյան հայելիներ, ապակյա ճրագարաններ, գերմանական սաթ, որոնց մի մասը վաճառում Թուրքիայում, մյուս մասը՝ Իրանում, Եգիպտոսում, Հարավային Ռուսաստանում: Ահա այս առևտրականներն էին, որոնք առևտրից, մեծ մասամբ գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքից հսկայական եկամուտներ ստացան և տարածվելով Արևմտյան եվրոպայում՝ դարձան թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդները:

Ամիրայական դասին հակադրվող վաճառականական այս դասը գերազանցապես կոմպրադորական էր, որը տեր դառնալով քարավանային և ծովային առևտրին, քիչ էր մտահոգված երկրի տնտեսական զարգացման, աղքատի ներդրումաբերության ստեղծման խնդիրներով:

Մինչև XIX դարի կեսերը պոլսահայ «եվրոպականացած» առևտրականները կապված էին ֆրանսիական, գերազանցապես իտալական շուկաների հետ¹¹¹: Անգլիայի տնտեսական հզորացումը մի կողմից, Ղրիմի պատերազմը մյուս կողմից, փոխեցին նախկին իրադրությունը: Պոլսահայ առևտրականները մեծ մասամբ զինվորագրվեցին Անգլիային՝ նրա ապրանքները տարածելով ողջ երկրով մեկ:

Սկզբնական շրջանում նրանք սոսկ միջնորդներ էին: Դարի երկրորդ կեսին նրանց մի մասը բնակություն է հաստատում եվրոպական քաղաքներում, մասնավորապես Լոնդոնում, Մանչեստրում, Լիվոռնոյում, Փարիզում և այլուր:

1861 թ. Մանչեստրի հայ վաճառականների թիվը հասնում էր 30-ի, որոնք կազմելով առևտրական ընկերություններ, միաժամանակ պետությունից թույլտվություն ստացան հայկական եկեղեցի ունենալու, հայերեն գրքեր տպագրելու: 1863 թ. մի հիշատակարանում նշված է, որ Մանչեստրում այդ ժամանակ կային 25 խոշոր հայ առևտրականներ, իսկ Լիվոռնոյում՝ վեց: Դրանք գաղթել էին Պոլսից, Զմյուռնիայից և Կեսաբիայից¹¹²:

Գաղթելով նախկին բնակավայրերից, հայ կոմպրադորներն իրենց կապերը պահպանում էին Թուրքիայի հետ և միջնորդ օղակ դառնում թուրքա-անգլիական առևտրի մեջ: Այդ վաճառականների ձեռքը, — գրում է Մրմըր-

¹¹¹ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 1, էջ 353:

¹¹² Է. Գ. Միմրյան, Թուրքահայոց հին վաճառականությունն և վաճառականը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 47:

յանը,— Կ. Պոլսին և Զմյուռնային Մանչեսթր երթևեկողներ էին, մյուս կեսը մնալուն կերպով հոն գործողներ՝ իբրև ներկայացուցիչ Կ. Պոլսի և Զմյուռնայի իրենց կեդրոնական տուններուն»¹¹³։

XX դարի առաջին, առավել ևս երկրորդ կեսին, Պոլսի հայ ազգաբնակչության ստվար մասը և հիմնական դասը կազմում էր արհեստավորությունը։ Արհեստավորների մեծ մասը Հայաստանից նախկինում գաղթած հայերն էին։ Այս շրջանում ևս շարունակում էին Կ. Պոլսի գալ կիլիկեցի ու վանեցի ոսկերիչներ, ակնեցի հացագործներ, սեբաստացի դերձակներ, կեսարացի կասուցող ու շինարար վարպետներ, կարնեցի զինագործներ, բաղնջի կտավագործներ։ Քաղաքի ողջ արհեստագործությունը կենտրոնացած էր հայերի, հույների և հրեաների ձեռքում։

Թուրքիայի վիճակագրական գրասենյակի հաղորդագրության համաձայն XIX դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում ապրող հայերից 494-ը, էֆենդի հորջորջմամբ, պետական պաշտոնյաներ էին, 35.979-ը՝ վաճառականներ, արհեստավորներ, խանութպաններ, 32.399-ը՝ ուսանողներ և աշակերտներ, 14.998-ը՝ անզբաղմունք մարդիկ¹¹⁴։ Մոտ 40 հազար հայ արհեստավորներ և առևտրականների մի մասը XVIII դարավերջին ընդգրկված էին արհեստավորական 65, իսկ XIX դարակեսին՝ 100-ից ավելի կազմակերպությունների՝ էսնաֆությունների մեջ¹¹⁵։

XIX դարի կեսերին հիշատակվում են մայրաքաղաքում կազմակերպված հայկական հետևյալ էսնաֆությունները. սառաֆ (սեղանավոր), խոյում-ճի (ոսկերիչ), տյուլպենտճի (ծաղկարար, դաճող), հացագործ, քերեստեճի (փայտյա շինանյութ պատրաստող և վաճառող), սանտալճի (հողաթափ կարող), թերզի (դերձակ), սահաթճի (ժամագործ), պեզազ (ճոթավաճառ), դաղանճի (պղնձագործ), տյուրկեր (հյուան), ֆինճանճի (գավաթագործ), մեստորճի (բարակ կաշվից կոշիկ կարող), համամճի (բաղնիսպան), աշճի (խոհարար), մանկավարժներ, պերպեր (վարսավիր), զաֆաֆ (կոշկավաճառ), փեշտիմալճի (գոգնոց, բաղնիքի ցամբոց գործող), էնֆիլեճի (քթախոտավաճառ), քիթապճի (գրավաճառ), պախալ (նպարավաճառ), պչախճի (դանակ շինող) և այլ միություններ¹¹⁶։

Կ. Պոլսի էսնաֆություններից ամենանշանավորը ամբողջ երկրում ու եվրոպայում հայտնի ոսկերիչներինն էր։ Սրանց էսնաֆության մեջ էին համախմբված վարպետ ոսկերիչները, ոսկեղենի վաճառականները, ակնավաճառները, արծաթեղենի առևտրով պարագողները։ Կ. Պոլսի մեծ շուկայում նրանք զբաղեցնում էին մի ընդարձակ հրապարակ։ Կողք-կողքի շարված էին արհեստանոցները, վաճառողների փոքր ու մեծ խանութները։ Հայ ոսկերիչների արտադրանքը շուկայում մրցության մեջ հաջողությամբ դուրս էր մղվում եվրոպականին։

113 Հ. Գ. Մ., Թուրքահայոց հին վաճառականություն..., էջ 53։

114 «Արձագանք», 1885, № 10, էջ 142—143։

115 «Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», Կ. Պոլսի, 1902, էջ 199, տե՛ս նաև Մատենադարան, ձեռագիր 2622, ք. 82—83։

116 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, քերթ 85—87։

XIX դարի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կեսերին Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի արհեստավորներից բացի, առևտրականների գերակշռող հատվածը ևս համախմբված էր միություն-եղբայրությունների մեջ, որոնք միասնաբար էին հանդես գալիս ազգի ներքին գործերը տնօրինելիս: «Եվ պետք է ընդունել, — գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, — թե ազգն այն ատեն կներկայացնեին ավելի դասակարգերը, քան թե լուրջ քաղաքացիական խռովքները, վասնզի արհեստապետությունները (էսեաֆ) զորավոր կազմակերպություն ունեին, և իրենց արհեստապետվր և արհեստապետական ժողովներովը (լոնճա օտասը) կներկայացնեին տեսակ մը ինքնագլուխ վարչություններ և մատակարարություններ, որոնք հավաքաբար կկատարեին էսնաֆի մը ամբողջական ներկայացուցչականգամանքը»¹¹⁷:

Թուրքիայի մայրաքաղաքի հայ աշխատավորական զանգվածների ըզգալի մասը գավառից եկած պանդուխտներն էին:

Հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության վարած քաղաքականության հետևանքն էին պանդխտությունն ու գաղթականությունը: Գաղթականության պատճառով դատարկվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ, առաջացան գաղութահայ նոր օջախներ:

Քիչ վտանգավոր ու վնասակար չէր պանդխտությունը, որի հետևանքով պակասում էր գավառահայ բնակչության թիվը, քայքայվում էր գյուղատնտեսությունը, աղքատանում էին հազարավոր ընտանիքներ:

Պանդուխտները նրանք էին, որոնք չկտրվելով հայրենիքից, ժամանակավորապես գնում էին օտար վայրեր՝ աշխատանք և վաստակ որոնելու և ապա հայրենիք վերադառնալու հույսով: Պանդուխտը միայն ժամանակավորապես էր թողնում բնակավայրը և գաղթում՝ միևնույնն է հայրենիքի սահմաններից դուրս կամ նրա սահմանների մեջ:

Պանդխտության էր դիմում ոչ միայն գյուղացիներ: Ծիշտ էր նկատում Մ. Մամուրյանը. «...վաճառականը կգաղթե, երկրագործը կգաղթե, արհեստավորը կգաղթե, բանվորը կգաղթե, մեկ խոսքով՝ ամենքը կգաղթեն և Հայաստան կմնան շատ տեղեր միայն ծերեր, կիներ, մանկունք»¹¹⁸:

Արևմտյան Հայաստանից պանդխտության ճանապարհ բռնած հայերի տարածման շառավիղը, մանավանդ դարակեսին, շատ լայն էր: Նրանք պանդխտում էին Բաքու, Թիֆլիս, Պարսկաստանի քաղաքները, անգամ Եվրոպա և ԱՄՆ: Սակայն հայ պանդուխտները հիմնականում կենտրոնանում էին Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և նավահանգստային Տրապիզոն քաղաքում: «Արձագանքի» Կ. Պոլսի թղթակցի վկայությամբ «...այսօր հարյուր հազարով պանդուխտ հայեր եկած են այստեղ (Կ. Պոլիս—խմբ.) վանա, Բաղեշի, Մուշի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Ակնա, Երզնկայի և Փոքր Ասիո ամեն կողմերեն, որպեսզի քիչ մը դրամ շահելով, կարողանան հատուցանել իրենց պարտքն կամ տուրքը, զոր տերության գործակալներն անգթորեն կը պահանջեն»¹¹⁹:

¹¹⁷ «Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկյան հիվանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 202—203, Ա. Ալպոյաճյան, Ազգային սահմանադրությունը, իր ծագումը և կիրառությունը:

¹¹⁸ Մ. Մամուրյան, Անկլիական նամակների կամ հայու մը ճակատագիրը, Զմյուռնիա, 1881, էջ 200:

¹¹⁹ «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 337:

Մինչև XIX դարի 70-ական թթ. Մալաթիայից պանդխտել էին 2 հազար, Վասպուրականից՝ 38 հազար հայեր։ Տարոնից 17 հազար հայեր էին պանդխտել Պոլիս, Ռուսաստան և Պարսկաստան¹²⁰։ Մուշի վիճակի ամեն մի ընտանիք 1—2, նույնիսկ 4—5 պանդուխտներ ունեւր քաղաքներում։ Միայն խաւ գլուղը, որն ունեւր ընդամենը 250 տնտեսություն, տվել էր 3—4 հարյուր պանդուխտ, Նորաշենը՝ 200 տնից՝ 300 պանդուխտ, Բերդակը՝ 120 տնից՝ 200 պանդուխտ։

Բաղեշի վիճակից «2800 գաղթյալներ կան, որոնք Պոլիս, Կարին, Կարս, Ալեքսանդրապոլ և այլ տեղեր գաղթած են»։ Սեբաստիայի գավառի 60 տնտեսություն ունեցող խաւովի գլուղից գաղթել էին 140 հայեր, Մուրվանա գլուղից՝ 100, Օտուռից՝ 150, Ալուշենից՝ 70, Կիրասունից՝ 40, որոնք բոլորն էլ կուտակվել էին Կոստանդնուպոլսում¹²¹։ Քղիի վիճակից 1878 թ. 3000 պանդուխտներ կային մայրաքաղաքում և այլ վայրերում։ «Արձագանքի» արևմտահայ թղթակից Վարդանը վկայում է, թե «Քղիի ժողովուրդը արյուն արցունք կթափե, բոլորովին ընկճված է, հորդորեցի, որ քիչ մը սպասեն և չգաղթեն»¹²²։ «Հռոյնը,— ընդհանրապես թրջաց և քրդաց թափու են... ուստի ընդհանրապես պանդխտությամբ կճարեն ապրուստնին»¹²³։ Խարբերդից տարեկան մի քանի հազար հայեր էին պանդխտում Կ. Պոլիս, իսկ 1870-ականներից սկսած՝ Ամերիկայի մայր ցամաք։ Բազմահազար պանդխտողներ կային Կ. Պոլսում նաև Կարինից և Կիլիկիայից։ Հաճընի պանդուխտները 60-ական թվականներից այլևս չէին բավարարվում Միջերկրականի ծովամերձ քաղաքներով, այլ սփռվում էին եվրոպական շահաստանները։ Դարակեսից սկսած պանդուխտները Մարաշից խմբերով էին հեռանում և շատերն այլևս չէին վերադառնում Կիլիկիա։

Մարաշից պանդուխտները ընդհանրապես հեռանում և հաստատվում էին իվրոպայում¹²⁴։

Ազգային ժողովի 1860 թ. տվյալներով Կ. Պոլսում 15.000 հայ պանդուխտներ էին ապրում¹²⁵։ 1870-ական թթ. նրանց թիվը հասնում էր 45.000-ի¹²⁶։ 1860 թ. Զմյուռնիայում կային 4 հազար պանդուխտներ, իսկ 1870-ական թթ. վերջին՝ մինչև 5.000, որոնց գերակշռող մասը այլևս չվերադարձավ հայրենիք։

Արևմտյան Հայաստանից Կ. Պոլիս գաղթող հայ պանդուխտները պաշտպանվում էին օրավարձու մշակությամբ, բեռնակրությամբ կամ ջրկիրությամբ¹²⁷։ «Պոլսի հայերը մեծ մասամբ բեռնակիրներ, գործակատարներ, տան ծառաներ և հավատարմատարներ են... Դրամական հաստատությունները, գրասենյակները, Պերայի, Կալաթիայի և Ստամբուլի մեծամեծ խանութները համալներ են պահում»։

120 ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 47, 49, 57։

121 «Արձագանք», 1882, № 12, էջ 276—277։

122 Նույն տեղում։

123 ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, փաստաթուղթ № 59, էջ 7։

124 Տե՛ս «Մարաշ կամ Դերմանիկ և հերոս Զելթուն», երկասիրեց Գր. Հ. Գալուստյան, Ելու-Ցորք, 1934, էջ 834—869։

125 «Առեւտրագրությունը ազգային ժողովուրդ», հատ. Ա, էջ 24։

126 Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 1, էջ 360։

127 Տե՛ս Հայկ Դազաբյան, Ելվ. աշխ., էջ 426—429։

Պոլսի պանդուխտները լցվում էին «քարվանսարանները, նավահանգիստները, մաքսատները, և համայնի ստոր պաշտոն էին կատարում... Այդ ժողովուրդն է, որին հանդիպում են Տաճկաստանի և Եգիպտոսի (որտե՛ղ չկան ներանք), բոլոր ծովեզրյա քաղաքներում, ուր նոցա գործն է շտիշխություն (քաղաքից աղբ են առնում կողովները, տանում նետում ծովը—խմբ.), թուլումբա-ջիուքյուն (ջրկիր, հրշեջներ) և այլ այսպիսի ստոր պարապմունքներ: Ուր նոցա կերակուրն է՝ զինվորներից ավելցած սնունդը և մեջիդների միաբանության (սոֆթայների) սեղանից ավելցած փշրանք: Ուր նոցա օթեանն է բաղնիքների վառարանի (թուլումբարի) մոխիրները»¹²⁸:

Անտուն, անօթեան պանդուխտները ամառները գիշերում էին բաց երկրնքի տակ, իսկ ձմեռները լցվում բաղնիքների նկուղահարկերը, թուլումբարանները, որտեղ ծուխը, մոխիրը և բոցը խեղդում էր նրանց, մրոտում, սեղանում դեմքերը, քայքայում առողջությունը, մի բան, որն այլևս չէր հետաքրքրում կարիքի ու թշվառության մեջ մոլորված հայ պանդուխտին: Միայն 1868—1869 թթ. Պոլսի խոնավ նկուղներում մեռնող պանդուխտների թիվը հասել է 1700-ի:

Մանր պայմաններում ապրող ու աշխատող պանդուխտները օրական վաստակում էին 30—40 կոպեկ, սակայն այդ ևս պակասեց, երբ Պոլսում կառուցվեց երկաթուղի, իսկ հույները սկսեցին գործադրել ձիաքարշ տրամվայներ¹²⁹:

1840—60-ական թթ. Թուրքիայի առափնյա քաղաքներում, մասնավորապես մայրաքաղաքում կենտրոնացած պանդուխտներն էին, որ արտահայտում էին գավառի հայ գյուղացիության տրամադրությունները: Զրկված ընտանիքից, հայրենիքից, նրանք քաղաք էին բերել հայրենատենչ սիրտ, որի վրա խորը վերքեր էին թողել թուրքական կառավարողները, թուրք ու հայ վաշխառուները: Պանդուխտներն անմիջականորեն էին կրել այն քայքայիչ ազդեցությունը, որն ունեցել էր արտասահմանյան կապիտալը Թուրքիայի տնտեսության վրա: Նրանք ավելի շատ էին տուժել օտար բռնակալների ճնշումներից, ավելի հաճախակի հարստահարվել քուրդ ու թուրք հրոսակների կողմից, այդ իսկ պատճառով էլ նրանց համար ավելի անտանելի էր թուրքական լուծը:

Պանդուխտներն առանց երկնշելու ստիպում էին պատրիարքարանի պաշտոնյաներին, նրանց միջոցով և՛ սուլթանական կառավարությանը՝ ըզբաղվելու գավառահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքի հարցերով: Նրանց ճնշման տակ էր, որ հաստատվեց «Ազգային սահմանադրությունը», կազմվեց գավառական հարստահարություններն ուսումնասիրող խորհուրդը, Բ. Պռանն ուղղվեցին բազմաթիվ բողոքագրեր, որոնցում նկարագրվում էին այն բոլոր զրկանքներն ու հարստահարությունները, որ կրում էին գավառահայերը: «Կ. Պոլսո հայ գաղթականությունն է, որ ամեն պարագային մեջ,— գրում էր «Արձագանքը»,— ցույց տված է, թե կա հայ ազգություն մը, որ

128 Բաֆֆի, Երկեր, հատ. 9, Երևան, 1958, էջ 196—197:

129 «Մշակ», 1875, № 51:

գիտե գործել յուր անդամոց համար»¹³⁰։ Պանդուխտները, դառնալով Թուրքիայի, մասնավորապես արևմտահայության XIX դարի երկրորդ կեսին վերապրած խորունկ տնտեսական ճգնաժամի հայտարարը¹³¹, արտահայտելով բախտակիցների քաղաքական ու տնտեսական շահերը, հենք դառնալով մարտահրապարակ իջնող դեմոկրատական հոսանքին, այնուամենայնիվ չձևավորվեցին իրեն բանվոր դասակարգ։

Եվրոպական կապիտալի ներմուտը Թուրքիա մի կողմից սաստկացնում էր սոցիալական ճնշումն ու հարստահարություններն Արևմտյան Հայաստանում, բնաշխարհից կտրում սնանկացած, պարտքերով բեռնավորված հայ ազգաբնակչությանը, ստեղծում էր բանվորական հսկա պահեստաբանակ, մյուս կողմից պատճառ դառնում ազգային արդյունագործական ձեռնարկությունների քայքայման, պանդուխտներին զրկում ժամանակակից տեխնիկայի վրա հանգչող աշխատանքի գործող բանակ դառնալու հնարավորություններից։ «Սրա մեջն էր հենց վերապրած ճգնաժամի էությունը, և այստեղ էր առաջանում նաև հին ու նոր պանդխտության ոչ միայն քանակական, այլև որակական տարբերանքը»¹³²։

Այսպիսով, արևմտահայ այս խոշոր գաղթօջախում էին խարսխված աստիճանաբար մարող ամիրայությունը, նրա դեմ խոյացող կոմպրադորական բուրժուազիան, էսնաֆությունների մեջ ընդգրկված ու նրանցից դուրս եղած արհեստավորները, տեղական արտադրանքի առևտրականները, բազմահազար հին ու նոր պանդուխտները և, վերջապես, այս դասերի ծնունդ, սրանց դասակարգային շահերը յուրովի պաշտպանող, հասարակական տարբեր ու հաճախ իրարամերձ հոսանքների, խմբերի փեղկված ստվարաթիվ արևմտահայ մտավորականությունը։

Կ. Պոլսի գաղթօջախը արևմտահայ մշակույթի զորեղ կենտրոնն էր։ Մայրաքաղաքի հայ գաղթօջախում ամենից առաջ զարգանում էր տպագրական գործը։ XIX դարի առաջին կեսին հայկական տպարանների թիվը հասնում էր 25-ի¹³³, Հայտնի էին Արապյանները, որոնք գուտեմբերգյան ձեռնաշարժ մեքենան փոխարինում են արագատիպ մեխանիզմներով, տպագրության մեջ օգտագործում լուսանկարներ, բարձրորակ թուղթ։

Հայ տպագրության մեջ էական դեր են կատարել 1792 թ. Մ. Միրիջանյանի ջանքերով հիմնված Մայր Դպրատունը, 1799 թ. բացված Մ. Հովնանյանի տպարանը, 1839 թ. հիմնված Մյուհենտիսյան և այլ տպարանները, որոնք աստվածաբանական և կրոնա-բարոյագիտական գրքերի հետ միաժամանակ տպագրում էին նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ, աշխարհաբարով գրված ինքնուրույն ու թարգմանական ստեղծագործություններ, օրացույցներ, պարբերականներ։

1806 թ. Կ. Պոլսում, Քիթապճի Մարգարի ջանքերով, հիմնվում է ա-

130 «Արձագանք», 1886, № 20, էջ 289։

131 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 361։

132 Նույն տեղում, էջ 362։

133 Տե՛ս Քնարիկ Կոռկոտյան, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, Երևան, 1964, էջ 107—150։

րևատահայերի առաջին գրավաճառանոցը, որը, փաստորեն, դարձել էր յուրօրինակ մի կենտրոն, որտեղ գրգափոխանակությունից, գնումներ անելուց բացի, ընթերցասեր մարդիկ փոխանակում էին նաև գաղափարներ, հաղորդակից դառնում մշակութային նորույթներին: Ինչպես Քիթապճի Մարգարը, այնպես էլ մյուս գրավաճառներն ու տպարանատերերը Կ. Պոլսում տրպազրած գիրքը տարածում էին մյուս հայ գաղթօջախներում:

XVIII դարի վերջերին սկսում է աշխուժանալ կրթական գործը: 1770 թթ. Կ. Պոլսում սկսեց գործել «Սրբոյն Հակոբա Մծբնա Հայրապետի մանկատունը», իսկ 1790 թ. հիմնվեց անդրանիկ Թաղային դպրոցը: Դարասկզբին այստեղ բացվեցին շուրջ 15 դպրոցներ, որոնցում ընդգրկված աշակերտների թիվը հասնում էր 2000-ի: Դրանցից աչքի ընկնող դեր են կատարել Միջագյուղ, Սամաթիա, Գուրուշեյմե թաղերի հայկական նորաստեղծ դպրոցները, 1797 թվականին բացված Սկյուտարի ս. Խաչի, 1813 թ. Պեյքոզի Թուղլաճի Մարտիրոսի հիմնած դպրոցը: 1828 թ. Հարություն Պեղճյանը Բերայում հիմնում է ասեղնագործության դպրոց՝ փապտորեն պոլսահայերի իրական առաջին վարժարանը¹³⁴: Նույն թվականին Մայր եկեղեցու մոտ կառուցվում է ևս մի դպրոց, ուր ուսուցչության է կանչվում հայտնի հայկաբան Գր. Փեշտիմալճյանը:

Հետագա տասնամյակներին հիմնվում են Հռիփսիմյանց, Գայանյանց, ապա էյուպ թաղամասի Պեղճյան վարժարանը (1832): 1836 թ. արդեն գործում էր Խասգյուղի Ներսիսյան վարժարանը, հանրահայտ Սկյուտարի Ճեմարանը, որն ամիրաների ու էսնաֆների ընդհարումների առիթ դարձավ:

1840-ական թթ. սկսած հետադիմական մտավորականությունը համառպալքարով ու դանդաղորեն իր տեղը զիջում է ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով սնված ու հայրենիք վերադարձած պոլսահայ լուսավորյալների սերնդին: Կազմվում են դպրոցական ու մշակութային մի շարք ընկերություններ, ավելի հրատապ է դառնում ժողովրդի լուսավորության խնդիրը:

1846 թ. ապրիլի 1-ին Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցավարտները, Մ. Պեղեկթաշլյանի մասնակցությամբ, հիմնում են «Համազգեաց ընկերությունը», որին հաջորդում են «Ուսումնական ընկերությունը», «Արամյան ընկերությունը», «Հայկական թանգարան ընկերությունը», «Վերածնության ընկերությունը» և, վերջապես, 1860 թ. «Բարեգործական ընկերությունը»: Տակավին շերտիեղկված, լուսավորական հովերով տարված պոլսահայ երիտասարդ, խանդավառ ու հայրենամիտ գործիչները ջանք չէին խնայում դպրոցական դործի կազմակերպման, ժողովրդի կրթության ու լուսավորության համար:

XIX դարի երկրորդ կեսին դպրոցների ու այնտեղ ընդգրկված աշակերտության թվով Կ. Պոլիսն առաջինն էր հայ իրականության մեջ: 1859 թ. այստեղ կար 42 վարժարան՝ 4376 աշակերտներով, 1155 աշակերտուհիներով, 197 ուսուցիչներով: 1871 թ. վարժարանների թիվը հասել էր 48-ի՝ 3936 աշակերտներով, 1886 աշակերտուհիներով, 224 ուսուցիչներով¹³⁵: Գաղթօջախը

¹³⁴ Տե՛ս Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 27—28:

¹³⁵ Տե՛ս Գր. Գալստայան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 427:

դպրոցների հիմնման, կրթական գործի կազմակերպման տեսակետից վերելք է ապրել հիմնականում անցյալ դարի 50—60-ական թթ.: Հետագայում, համիդյան ուժերի տարիներին, նա հանդիպեց մեծ դժվարությունների:

1834 թվականին Կ. Պոլսում բացվում է Ազգային հիվանդանոցը, որն ուներ վարժարան, 100—150 մահճակալ՝ հիվանդների համար: Դարակենսին մահճակալների թիվը հասնում է 200-ի, «ծաղկում է» հիվանդանոցին կից գործող վարժարանը, տալիս ազգային, մշակութային գործիչներ: Հիվանդանոցի ծախսերը սկզբում հոգում էր Հարություն Պեղճյան ամիրան, իսկ 1863 թ. սկսած՝ Ազգային սահմանադրությամբ ստեղծված հոգաբարձությունը:

Կ. Պոլսի գաղթօջախում ձևավորվեցին արևմտահայ հրապարակախոսությունը, հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Այստեղ էին հրատարակվում «Զոհալ», «Նրեակ», «Հայաստան», «Ժամանակ», «Արևելյան դար» կղերա-ամիրայական հոսանքի խոսափողերը հանդիսացող պարբերականները, «Մեղու», «Մյունստի», «Թատրոն», «Միծաղ», «Թատրոն բարեկամ մանկանց» դեմոկրատական հանդեսները: Սրանց շուրջը համախմբված մտավորականները, իրարամերժ պայքար ծավալելով, գաղափարական մարտեր մղելով, միաժամանակ զգալի զարգացման հասցրին արևմտահայ գրականությունը:

* * *

Թուրքիայի կիսագաղութի վերածվելը պարտատեր եվրոպական տերություններին ու վատիկանին նոր հնարավորություններ էին ընձեռում կրոնական քարոզիչների միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածել գաղթօջախի հայ զանգվածների վրա՝ ջանալով նրանց հեռու պահել դեպի Ռուսաստանն ունեցած կողմնորոշումից: Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում իրենց առևտրական գործարքները դուրին դարձնելու, Ռուսաստանի տնտեսական, առավել ևս քաղաքական ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով Իտալիան և Ֆրանսիան կաթոլիկ պրոպագանդիստների, ուսուցիչների բազմամարդ խմբեր էին շարժում դեպի Կ. Պոլիս, ապա Արևմտյան Հայաստան, «քաղաքակրթություն տարածելու» և քրիստոնեական եկեղեցու շահերը պաշտպանելու կեղծ պատրվակով դավանափոխում հազարավոր հայերի և ջանում վերջիններս ծառայեցնել Արևմուտքի նվաճողական դիտավորություններին:

Միսիոներական շարժումը, կաթոլիկական քարոզչարանները Կ. Պոլսում սկզբնավորվում էին XVI դարավերջից: «Վատիկանը, որն համառորեն ջանում էր իր գերիշխանությունը հաստատել համաքրիստոնեական եկեղեցու վրա... խաչակրաց արշավանքների վերջնական ձախողումից հետո անցավ Արևելքի ոչ-քրիստոնեական երկրներում «խաղաղ» ներթափանցման գործելակերպին»¹³⁶: Առաջինը Ֆրանսիան սկսեց կաթոլիկ քարոզիչներ առաքել Կ. Պոլիս և, հայերից շատերին դավանափոխելով, մահմեդականներից ու հրեաներից հաղարավոր գործակալներ պատրաստելով՝ ջանք չխնայեց իր նվաճողական քաղաքականության համար հող ստեղծելուն:

136 Е. А. Беляев, Предисловие к кн.: Мустафа аль-Халиди, Омар Фарух, Миссионеры и империализм в арабских странах, М., 1961, стр. 4. Հայերի կաթոլիկացման մասին մանրամասն տե՛ս Զ. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 217—230:

XIX դարի առաջին քառորդում հայ կաթոլիկների համայնքը Կ. Պոլսում համահավաքում էր 25000 մարդ և եվրոպացիների հարկադրանքի տակ վարում հակահայկական քաղաքականություն, նույնիսկ հակադրվում հայկական ընդհանուր եկեղեցու ավանդույթներին, Հոռոմի կղերապետության սադրանքներով դավանաբանական վեճեր մղում էլքմիածնի կաթոլիկոսության և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի դեմ:

Սուլթանական կառավարությանը ձեռնտու էր արևմտահայության պառակտումը, ուստի, մերթ պաշտպանելով համայնքներից մեկին, մերթ՝ մյուսին, հարմար առիթով վնասում էր երկուսին էլ: 1828 թ. հունվարի 27-ին¹³⁷ Մահմուդ II-ը, կաթոլիկ-լուսավորչական պայքարի առիթով, 12,000 հայ կաթոլիկների, այդ թվում 42 հոգեորականների, աքսորում է Կ. Պոլսից, Բերայից, Ղալաթիայից: Կողոպտված հայկական գերդաստանները ցրտաշունչ ձմռանը քշվում են Փոքր Ասիայի խորքերը: Ճանապարհին մահանում են շուրջ 400 երեխաներ, ծերեր ու կանայք:

Որոշ ժամանակ անց, Ֆրանսիայի միջամտությամբ, սուլթանը նորից արտոնում է կաթոլիկ հայերի վերադարձը մայրաքաղաք, որը և խթանում է կաթոլիկացման պրոցեսի արագացմանը: 1840-ական թթ. հայ կաթոլիկները 35.000 էին, որոնք ունեին քարոզարաններ, բազմաթիվ դպրոցներ, հիվանդանոց: 1846 թ. կաթոլիկների համայնապետ դարձավ Անարզաբայի եպիսկոպոս Անտոն Հասունյանը, որը միջոցների մեջ խտրություն չդնելով համալրում էր «Իր համայնքը»: Մինչ այդ կաթոլիկների առաջնորդ Գևորգ Ը-ն նստում էր Ջմառի վանքում, իսկ նրա մահից հետո Թուրքիայում ստեղծվեց կաթոլիկների պատրիարքություն և տեղափոխվեց Կ. Պոլիս՝ իրեն ենթարկելով Ասորիքի, Միջագետքի, Փոքր Հայքի, Եգիպտոսի 40.000 հայ կաթոլիկներին:

Հասունյանը Հոռոմից ստացավ կաթոլիկների կաթողիկոս-պատրիարք՝ «պատրիարք տանն Կիլիկիո» տիտղոսը, եպիսկոպոսական աթոռներ հաստատեց Կ. Պոլսում, Հալեպում, Մարաշում, Ադանայում, Դիարբեքիրում: 1856 թ. Թուրքիայի հայ կաթոլիկների թիվը մոտենում էր 100 հազարի:

1850-ական թթ. սկզբին Կ. Պոլսում ձևավորվեց և հետագայում ավելի մարդաշատ դարձավ «Հասունյան կուսակցությունը»: Հասունյանները բացում էին արական ու իգական վարժարաններ, անվճար հագուստ և սնունդամթերք տալիս հայ աղքատ երեխաներին, կաթոլիկացնում նրանց, ապա ուղարկում Հայաստանի ամենատարբեր գավառները: Կարիքը, թշվառությունն ու քաղցը հայ մայրերին ստիպում էին այդ ճանապարհով կորցնել իրենց զավակներին, իսկ կաթոլիկ պրոպագանդիստներն էլ Ֆրանսիայից ու Վատիկանից միջոցներ ստանալով, հոգիներ էին գնում: Կ. Պոլսից կաթողիկոսին բողոք էր ուղարկվում, որտեղ ասված էր. «կաթոլիկ որսորդները խիստ հաջող դեր կխաղան, անհնարին է մրցել նոցա հետ, վասնզի Եվրոպայեն ահագին գումարներ են թափում հոն»¹³⁸:

137 ՏՃՍ Ա. Պետրոսյան, Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 196—197:

138 Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 12, վավ. 370: ՏՃՍ նաև Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 237:

կաթոլիկների վարքագիծը՝ սուլթանին դրածո դառնալը զայրույթ առաջ բերեց Կ. Պոլսի հայ առաջնորդ մտավորականների մեջ և, ի հակադրություն սրանց, կաղմակերպվեց «Հակահասունյան կուսակցությունը»:

1846 թ. հիմնված «Համազգայաց» մշակութային ընկերությունը Հասունյանների կողմից Բ. Դոանը ներկայացվեց իբրև քաղաքական կազմակերպություն և արգելվեց: Այդ առիթով Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց «Հանելուկ» բանաստեղծությունը, որտեղ Անտոն Հասունյանի մասին ասվում էր.

Անունով մեծ ճգնավոր
Ու եմ հովիվ պաշտոնով

Դործքով գիտնաս ինչ ըլլալս
Պիտի դողաս սարսափով¹³⁹:

Հասունյանների դեմ պայքար սկսեցին Կ. Փանոսյանը, Ա. Հայկունին, Հ. Սվաճյանը և ուրիշներ: Փանոսյանը գումարներ էր հանգանակում, Սամաթիայում բացում աղջիկների վարժարան, ձրի ուսում տալիս հայ մանուկներին, որպեսզի նրանք չընկնեն կաթոլիկների թակարդը: Ա. Հայկունին գրեց երգիծական պամֆլետներ, Հ. Սվաճյանը «Մեղուն» պայքարի ամբիոն դարձրեց Հասունյանների դեմ: Բաֆֆին Հռոմի պապի Թուրքիայում ծավալած գործունեությունը որակեց հայակործան, իսկ Հասունյան ամբողջ խումբը՝ պապի «ծանր լծի տակ» պատսպարվածներ¹⁴⁰:

Կ. Պոլսում Հասունյան-հակահասունյան պայքարն ավելի սրվեց Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունից հետո: Ա. Հասունյանը Զեյթունի իշխաններին ֆրանսիական կառավարության անունից հովանավորության խոստումներ էր տալիս, փոխարենը պահանջելով կաթոլիկություն ընդունել: Դործին միջամտում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, Սարգիս Զալալյանց եպիսկոպոսը, որը 1868 թ. նոյեմբերի 30-ին էջմիածնի կաթողիկոսին գրում էր. «Հասունն ամենայն զորությամբ ջանում է մեր ազգը կաթոլիկ դարձնել և պրոպագանդ է մղում, որին իբրև ծախս տրամադրվում է 25000 մանեթ, որով և այս և այն տեղեր կառուցում է դպրոցներ, հեշտությամբ մեր ազգը որսալու համար: Պողոս բեյ Մսրիին ցանկանում է դպրոց կառուցել Զեյթունում և ընծայել հանուն սուլթանին, տեսե՛ք թե ինչպիսի խորամանկությամբ են գործում...»¹⁴¹: էջմիածնի միջամտությամբ Զեյթունում բացվեցին լուսավորչական դպրոցներ, սակայն կաթոլիկներն իրենց նպատակներն սկսել էին իրականացնել Կիլիկիայում, մասամբ էլ Զեյթունում: 1863 թ. այնտեղ 285 տուն կաթոլիկ էր դարձել, իսկ 1864 թ. Հասունի կոնդակով Զեյթունի կաթոլիկների առաջնորդ է ճանաչվում Կղեմես Միքայելյանը: 1860-ականներին արևմտահայ կաթոլիկների թիվը հասնում էր շուրջ 150 հազարի, որոնք իրենց «ֆրանկ» էին անվանում:

Հայերի կաթոլիկացման գործը կատարվում էր Ֆրանսիայի թեազրանքով:

139 Տճ՝ Մ. Պեշիկթաշլյան, Տաղեր, Երևան, 1961, էջ 86:

140 Տճ՝ Բաֆֆի, Երկեր, հատ. 9, էջ 487:

141 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 214, վավ. 198:

Եթե Արևելքում կաթոլիկություն տարածելու միսիան հիմնականում կապված էր Ֆրանսիայի հետ և պաշտպանվում, վարկավորվում էր ֆրանսիական կառավարության կողմից, ապա բողոքականությունը տարածում էին ամերիկյան միսիոներները, հովանավորվելով Կոստանդնուպոլսի անգլիական դեսպանության կողմից, քանի որ Ամերիկյան Թուրքիայում դեռևս պաշտոնական ներկայացուցիչներ չունեին¹⁴², 1810 թ. Բոստոնում հիմնադրված բողոքականների միությունը 1820 թ. Մալթա կղզում մասնաճյուղ է հաստատում, տպարան հիմնում, դպրոցներ բացում և քարոզիչներ պատրաստելով ուղարկում Թուրքիայի ասիական գավառները:

Բողոքական միսիոներներն Արևելք ներթափանցելիս հիմնական կենտրոնն ընտրում են Կ. Պոլիսը և աշխատում դիսպլորապես արևմտահայության մեջ: 1824 թ. մայրաքաղաքում նրանք բացում են տարրական կրթարաններ, ապա ողջ Եվրոպայում հայտնի Ռոբերտ-կոլեջ բարձրագույն դպրոցը, տպարան, ուր վեց լեզուներով հրատարակվում և ձրի բաժանվում էին կրոնական գրքեր:

XIX դարի կեսերին Բոստոնից վարկավորվող ընկերությունը Թուրքիայում հաստատում է 15 գլխավոր, 254 երկրորդական քարոզարաններ, որոնք բաժանված էին երեք խմբի. 1. Արևմտյան թուրքական՝ Կ. Պոլիս կենտրոնով, 2. Կենտրոնական թուրքական՝ Այնթապ կենտրոնով, 3. Արևելյան թուրքական՝ Խարբեռդ կենտրոնով: 1845 թ. Փոքր Ասիայում բողոքականներն ունեին 7 դպրոցներ՝ 135 սովորողներով, որը գնալով աճեց: Թուրքիայում 1865 թ. արդեն կային 6 արական միջնակարգ դպրոցներ, 9 իգական պանսիոնատներ, 122 տարրական դպրոցներ՝ 139 ուսուցիչներով, 5126 աշակերտներով, իսկ 1869 թ. այդ դպրոցների թիվը հասնում էր 185-ի: Դարավերջին դրանք քառապատկվել էին:

Արևմտահայության դավանափոխության գործը «հաջող» էր կազմակերպել Արևելյան միսիան, որն ուներ 5 գլխավոր (Խարբեռդ, Կարին, Վան, Բիթլիս, Մարդին) և 110 երկրորդական կայաններ: Բոլոր կայանների ղեկավարները, դպրոցների տնօրենները բացառապես ամերիկացի միսիոներներ էին, որոնց կենտրոնն ու հրահանգիչը դառնում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանատունը:

Միսիոներական շարժման տարածումը բողոքի ալիք առաջ բերեց Կ. Պոլսի հայ մտավորականության մեջ: Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց մի շարք հոդվածներ, Ա. Հայկունին 1860 թ. հրատարակեց «Թուրքանտա տիկինը և իր գաղափարը ամերիկացի երիցական քարոզչաց վրա», «Պղատոնի Վոսբոր» գործերը, որտեղ ամերիկացի քարոզիչներին անվանեց «ինքնակոչ առաքյալներ», «անճոռնի և իմաստակ փախստականներ»: «Մեղուն» հոդվածաշարով քողազերծ արեց բողոքականների դեմքը, արևմտահայությանը թախանձեց հեռու մնալ «վարակիչ այդ ախտից»: Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով հայ ժողովրդին կոչ արեց զոհ չգնալ եվրոպացի ու ամերիկացի քարոզիչների «մեղրածոր լեզվին»: Կ. Պոլսի հայոց պատրիար-

¹⁴² Տե՛ս А. Д. Желяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965, стр. 137—138.

քը բազմաթիվ դիմումներով ու գրություններով բողոքում էր էջմիածնի կաթողիկոսին, որ ինքը չի կարող արգելել բողոքականության տարածումը, քանի որ նրանց հովանավորում է Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը:

Կաթողիկոսների, բողոքականների և լուսավորչականների միջև մղվող պայքարը մեծ ծավալ ստացավ, Դավանաբանական այդ վեճերը խիստ բացասական դեր խաղացին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հեծող արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքում:

5. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսում աստիճանաբար աշխուժանում էին հասարակական-քաղաքական շարժումները, հատկապես ամիրայության դեմ բռնկված արհեստավորական ելույթները:

Մինչև 1840-ական թթ. պոլսահայ գաղթօջախի ներքին կյանքը տնօրինում էին ամիրաները և նրանց կամակատար Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները: Ամիրաները առաջադրում և սուլթանների միջնորդությամբ քմահաճորեն հաստատել կամ հեռացնել էին տալիս պատրիարքին, լուծում կրոնադավանաբանական բնույթի վեճերը, վճռում գավառին հուզող հարցերը, բացում և փակում դպրոցներ:

Սակայն արևմտահայ կրոնական համայնքին վերաբերող եկեղեցական, երբեմն էլ աշխարհիկ խնդիրներում տակավին ընդարձակ իրավունքներից էին օգտվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները, որոնց ստացած առանձնաշնորհումները սկիզբ էին առնում սուլթան Մահմեդ Ֆաթիհի ժամանակներից և շարունակում գոյություն ունենալ մինչև 1860 թվականը: Նախքան Ազգային սահմանադրությունը, հայոց պատրիարքներն իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել բոլոր այն հոգևորական ու աշխարհական հայերին, որոնք անհնազանդ էին գտնվել կամ մեղանշել էին կրոնական ավանդույթների դեմ, վատնել եկեղեցու հարստությունը, հրաժարվել հարկատվությունից¹⁴³:

Պատրիարքների ու ամիրաների վերոհիշյալ իրավունքները ծանր էին նստում գավառներում ապրող արևմտահայության վրա, քանի որ այստեղ էլ շարաշահումներն ու բռնությունները գործադրում էին եկեղեցական թեմերի առաջնորդները, հայ աղաները:

Դարի առաջին քառորդին պոլսահայ արհեստավորությունը, քաղաքակրթական հասունանալով, իր շահերը գիտակցելով, մարտահրավեր էր նետում ամիրայությանն ու պատրիարքին: 1820 թ. օգոստոսին տեղի է ունենում արհեստավորության կազմակերպած անդրանիկ ելույթն ուղղված ամիրայության և նրա դրածո Պողոս պատրիարքի դեմ:

Այդ օրերին մայրաքաղաքում լուրեր էին տարածվել, թե պատրիարքը կաթողիկոսություն է ընդունել: Օգտվելով այս առիթից, օգոստոսի 8-ին ցուցարարները հոծ բազմությամբ մտնում են պատրիարքարան՝ Պողոսին սպանելու մտադրությամբ: Պողոսը ճողոպրում է: Արհեստավորները չեն հեռա-

¹⁴³ «Մասիս», 1893, էջ 163-ի ծանոթագրությունը: